

© KruZak, 2006.

Sva prava pridržana. Nijedan dio knjige ne smije se reproducirati bez prethodnog dopuštenja izdavača, osim u slučajevima kratkih navoda u stručnim člancima. Izrada kopija predstavlja povredu zakona.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 17.034
1 Epictetus

EPICTETUS

Priručnik / Epiktet ; preveo i priredio
Pavel Gregorić. – Zagreb : KruZak, 2006.

Prijevod djela: Epiktetou Encheiridion. –
Kazala.

ISBN 953-6463-77-6

I. Epictetus -- Filozofska misao II.
Stoicizam -- Etika

460213020

ISBN 953-6463-77-6

66,00

Epiktet PRIRUČNIK

Preveo i priredio
PAVEL GREGORIĆ

KruZak
Zagreb, 2006.

marnu literaturu, napose na Epiktetovo opsežnije djelo (*Razgovori*), koje na žalost nije u cijelosti prevedeno niti na jedan južnoslavenski jezik, nastojao sam ograničiti. Upućivanja na sekundarnu literaturu sam izbjegavao, no vjerujem da je to dijelom nadoknađeno posljednjim odjeljkom Uvoda koji sadrži odabranu sekundarnu literaturu.

Zahvalio bih članovima seminara, napose Marini Katinić koja mi je dala nekoliko korisnih jezičnih opaski uz prijevod. Posebnu zahvalnost dugujem Filipu Grgiću koji je pročitao više verzija uvodnoga teksta i prijevoda s bilješkama i dao mi niz lucidnih primjedbi i sugestija. Hvala i Josipu Talangi na komentarima uz posljednju verziju rukopisa, te izdavaču na prijateljskoj potpori i profesionalnosti.

Budući da je Steinmannovo izdanje Epiktetova *Priručnika* prva knjiga kojom se moja kći Mia nasladila, ovu knjižicu posvećujem njoj.

U Zagrebu, kolovoz 2005.
P.G.

Uvod u stoičku etiku i Epiktetov nauk

1. Sreća

Predočimo si Ivana koji se u ranu zoru teškom mukom budi i ustaje iz kreveta. Zašto je Ivan ustao iz kreveta? Zbog toga što je htio doći na posao na vrijeme. A zašto je htio doći na posao na vrijeme? Zbog toga što želi biti primjeren zaposlenik. Ali zašto Ivan želi biti primjeren zaposlenik? Zbog toga što želi povišicu. A zašto želi povišicu? Zato što želi kupiti novi automobil. Ovaj odgovor većina ljudi bila bi spremna prihvatiti kao konačan. Krajnji razlog Ivanovog ranojutarnjeg ustajanja, i vjerojatno cijelog niza drugih Ivanovih radnji, jest kupnja novog automobila.

Međutim, zahtjevnijeg čitatelja vjerojatno ne bi zadovoljio taj odgovor, pa bi on pitao zašto Ivan želi kupiti novi automobil. Pretpostavimo da Ivan želi kupiti novi automobil zato što bi ga veselilo voziti novi automobil. Ali zašto bi ga to veselilo? Na primjer, zbog toga što smatra da će biti sigurniji na cesti i da će mu putovanja biti udobnija. Taj bi odgovor vjerojatno zadovoljio i prilično zahtjevne čitatelje. Krajnji razlog Ivanovog ranojutarnjeg ustajanja jest sigurnost i udobnost. Gotovo da nema smisla pitati zašto Ivan želi sigurnost i udobnost – zar to ne žele svi ljudi?

Grčki su filozofi smatrali da ima smisla pitati zašto Ivan želi sigurnost i udobnost. Svi bi se oni složili da Ivan to želi zbog toga što smatra da će ga to učiniti sretnim, ili barem pridonijeti njegovoj sreći. Ono što nema smisla pitati jest zašto Ivan želi biti sretan, jer je to konačna svrha Ivanovog i života svakog drugog čovjeka. Sve Ivanove radnje u konačnici streme ostvarenju sreće, dok ostvarenje sreće nema neki daljnji cilj. Sreća je tako za grčke filozofe krajnji cilj svih ljudskih radnji.

Hrvatska riječ "sreća" u prethodnom odlomku prevodi grčku riječ "*eudaimonia*", što iz više razloga nije dobar prijevod. Prvo,

riječ "sreća" u hrvatskom je jeziku višeznačna. "Sreća" može značiti pozitivan ishod spleta okolnosti; što je taj ishod manje statističke vjerojatnosti, govorimo o većoj sreći. Tako se za čovjeka koji dobije na lutriji kaže da je sretan. "Sreća" može značiti i veliku radost odnosno ushićenje. Na primjer, za sportaša koji okičen zlatom stoji na postolju i sa suzama u očima sluša svoju himnu zna se reći da "plače od sreće". Postoji i jedno značenje riječi "sreća" koje se dađe povezati s prethodna dva, ali je ipak bitno različito. To značenje nije lako odrediti, ali ako ga opišemo kao stanje ispunjenosti možda ćemo steći predodžbu o čemu se radi. Primjerice, za čovjeka kojemu ide dobro u životu – koji je zdrav, ima ugodan dom, dragu obitelj, dobar posao, uživa ugled u društvu – mnogi bi rekli da je "sretan čovjek". Pri tome ne kane ustvrditi tek to da su mu okolnosti u životu bile blagonaklone, a još manje da je obuzet ushićenjem, jer će ga nazvati sretnim i kada spava i kad je zaokupljen nekom kratkotrajnom brigom. Kada ga nazivaju sretnim po svoj prilici hoće kazati da je on ispunjeno ljudsko biće, ili bar da bi se mogao takvim smatrati.

Drugi razlog zbog kojega hrvatska riječ "sreća" nije zadovoljavajući prijevod jest taj što ona ne prenosi važne konotacije grčke riječi "*eudaimonia*". Etimološki, ta riječ sugerira božansku naklonost. Biti *eudaimôn* znači, doslovce, biti u vlasti dobrog božanstva. Za stare Grke sretni ljudi bili su miljenici bogova. I to se ne očituje tek u kratkotrajnom ili sporadičnom uspjehu, nego u dobrom življenju koje obilježava veći dio vijeka sretnih ljudi. Dok riječ "*eudaimonia*" tako ima konotacije božje blagodati i postojanosti, riječ "sreća" ima konotacije slučajnosti i kratkotrajnosti. Nadalje, Grci bi jedino za čovjeka rekli da je *eudaimôn*, a nikako za neracionalna bića, pa tako niti za malu dječicu. I dok je *eudaimonia* tako ograničena specifično na ljude, riječ "sreća" ne sugerira slično ograničenje. Nema nikakve prepreke da se za kućnoga ljubimca koji je obasut nesvakidašnjom pažnjom i ljubavlju vlasnika, na primjer, kaže da je sretan.

Svrha ovih napomena nije bila pripremiti teren za neki bolji ili domišljatiji prijevod grčke riječi *eudaimonia*; riječ "sreća"

vjerojatno je najmanje loš prijevod. Svrha je bila približiti se onome što se tim riječima hoće označiti, a to je konačan cilj specifično ljudskog života. Kao što smo kazali, među grčkim filozofima nije bilo nikakvog spora oko toga da čovjek po prirodi ima konačan cilj i da je to sreća. Spor je nastajao oko toga što je sreća i od čega se sastoji, to jest što sve čovjek mora imati da bi bio sretan.

Na primjer, Aristotel je smatrao da čovjek mora imati minimum prije svega duševnih kvaliteta (karakterne i intelektualne vrline), zatim tjelesnih kvaliteta (zdravlje, snaga, ljepota), i izvanjskih stvari (bogatstvo, poznanstva, ugled). Zbog toga što sve te stvari doprinose sreći, Aristotel ih je nazivao dobrima. Naime, dobro je za grčke filozofe ono što čini ili uvjetuje ljudsku sreću. No bilo je filozofa koji se nisu slagali s Aristotelovim gledištem. Sokrat je smatrao da stvari kao što su zdravlje, snaga, bogatstvo i ugled ne doprinose sreći ako se njima ne koristi ispravno. Čovjek koji se krivo koristi svojom snagom ili bogatstvom, na primjer, vrlo lako može nauditi i sebi i drugima. Stoga je on te stvari odbijao nazvati dobrima. Naime, prema Sokratovom mišljenju, dobro ne može imati negativne, već uvijek i isključivo pozitivne učinke, i to ne tek za samoga djelatnika nego i za druge ljude. Hoće li se netko svojom snagom ili bogatstvom koristiti na svoj vlastiti i probitak drugih ljudi ovisi o tome zna li se on koristiti takvim stvarima, a takvo znanje Sokrat je nazivao vrlinom. Stoga je za Sokrata vrlina odnosno znanje jedino intrinzično dobro, porok odnosno neznanje jedino intrinzično zlo, dok stvari poput ugleda i bogatstva nisu niti dobre niti loše.

Sokrata su u tom razmišljanju slijedili i stoici. Oni su dijelili Sokratovo poimanje dobra i naučavali da postoji samo jedno dobro, a to je vrlina shvaćena kao znanje, i samo jedna loša stvar, a to je nedostatak vrline, odnosno porok shvaćen kao neznanje. Sve ostale stvari, uključujući one koje se obično smatraju dobrima, zapravo nisu ni dobre ni loše, nego su – kako stoici to kažu – indiferentne (*adiaphora*). Nazivajući ih "indiferentnima" stoici žele reći da te stvari ne prave nikakvu razliku za ljudsku sreću –

niti joj doprinose niti je ugrožavaju. Pa ipak, s obzirom na naš ustroj, neke indiferentne stvari u normalnim okolnostima treba odabirati, a neke izbjegavati. Primjerice, u normalnim okolnostima prikladno je odabirati život i izbjegavati smrt, odabirati zdravlje i izbjegavati bolest, odabirati bogatstvo i izbjegavati siromaštvo. Tako su stoici među indiferentnim stvarima razlikovali one kojima treba dati prednost (*proêgmena*) i one kojima ne treba dati prednost (*apoproêgmena*). No postoje iznimne okolnosti u kojima je prikladno odabrati nešto od onoga čemu inače ne treba dati prednost. Da spomenemo najradikalniji primjer kojega ćemo se ponovno dotaknuti kasnije: stoici su držali da postoje okolnosti u kojima je prikladno odabrati smrt pred životom i počiniti samoubojstvo, što je vlastitim primjerom dokazalo više stoičkih filozofa.

Osim podjele na dobre, loše i indiferentne stvari, za stoike je važna i podjela na stvari koje su do nas (*ta eph' hêmin*) i stvari koje nisu do nas (*ta ouk eph' hêmin*). Do nas su one stvari nad kojima imamo potpunu kontrolu, stvari čija je realizacija ili ne-realizacija u cijelosti rezultat našeg izbora. Takve stvari su dobro i zlo, odnosno vrlina i porok. Nisu do nas sve one stvari nad kojima nemamo potpunu kontrolu, stvari čija realizacija ili ne-realizacija nije u potpunosti rezultat našeg izbora. Jasno je da bolest i smrt, na primjer, nisu do nas, jer imamo vrlo malo kontrole nad njima, ako je uopće imamo. Ali niti bogatstvo i ugled nisu do nas, čak i ako ih već posjedujemo, zbog toga što njihovo održavanje dobrim dijelom ovisi o različitim prilikama nad kojima nemamo nikakve kontrole. Primjerice, bogatstvo bankara ovisi o stabilnosti tečaja, a ugled političara o slici koju o njemu daju mediji. Općenito kazano, dok su jedino dobro i zlo do nas, indiferentne stvari nisu do nas.

Stoici smatraju da većina ljudi pravi veliku životnu pogrešku kada misli da su indiferentne stvari dobre ili loše, jer na taj način svoju sreću vežu uz postizanje ili izbjegavanje onih stvari koje nisu do njih. Naime, misliti za indiferentne stvari da su dobre ili loše znači vezati svoju sreću za nešto što je nestalno, za nešto nad čime čovjek nema potpunu kontrolu. Stoga ako smatramo

da su bogatstvo i ugled nešto dobro, bit ćemo nesretni ako ih ne uspijemo postići, ako ih ne uspijemo zadržati, ili samo ako naslutimo da bismo ih mogli izgubiti. Ako smatramo da su bolest ili smrt nešto loše, bit ćemo nesretni ako ih ne uspijemo izbjeći ili samo ako naslutimo da bi nas mogle snaći.

Stoik pak svoju sreću veže uz postizanje onoga što je odista dobro i izbjegavanje onoga što je odista loše, a to su vrlina i vrla djela odnosno porok i poročna djela. Dakle, on svoju sreću veže uz postizanje onoga što je do njega, nad čime on u potpunosti vlada. Što se pak indiferentnih stvari tiče, stoik će njih odabirati u skladu s prirodom i kako mu razum nalaže s obzirom na okolnosti u kojima se nalazi, ali on niti u jednom trenutku neće strepiti nad njima i prekomjerno se oko njih truditi, jer njegova sreća ne ovisi o takvim stvarima. Čak i ako on zbog spleta okolnosti koje nisu u njegovoj moći oboli i padne na prosjački štap, njegova vrlina ostaje netaknuta, a s njom i njegova sreća.

Ali kako takav čovjek, shrvan bolešću i prisiljen na milostinju, sebe ipak može smatrati sretnim? Stoici imaju odgovor na to pitanje. Međutim, on zalazi dublje u stoičku filozofiju, napose njihovu filozofiju prirode, tj. fiziku. Kao što je rekao Krizip (oko 280–oko 206. pr. n. e.), treći čelnik stoičke škole i najutjecajniji stoički filozof, "ne postoji nijedan drugi ili prikladan način pristupanja teoriji dobrih i loših stvari, vrlina i sreće nego na osnovi prirode kao cjeline i uprave svemirom."¹ Ukratko, za stoike je svemir jedna složena hijerarhijska cjelina uređena na najbolji i najracionalniji mogući način. To znači da sve ima svoje mjesto i da se sve događa prema unaprijed utvrđenom i savršeno racionalnom planu. Čovjek je privilegirani djelić te cjeline utoliko što mu je podarena racionalnost pomoću koje može pojmiti strukturu svijeta i svoj položaj u njemu, te sukladno tome i živjeti. Zenon iz Citija (334–262 pr. n. e.),² osnivač stoičke škole, stoga je tvrdio da je konačni cilj života "življenje u skladu s prirodom" (*homologoumenôs zên*). Onaj pak

¹ Plutarh, *O stoičkim protuslovljima* 1035C.

² Ovoga Zenona ne smijemo brkati sa Zenonom iz Eleje koji je poznat po svojim paradoksima o kretanju, napose onomu o Ahileju i kornjači.

tko svoju unutrašnju prirodu uskladi s prirodom svemira, taj neće nailaziti na prepreke i njemu će život teći glatko. Zato su stoički filozofi, od Zenona pa nadalje, sreću određivali kao "gladak tijekom života" (*eurrhoia biou*).

Ako je svemir odista uređen na najbolji mogući način, slijedi da je smisleno što su stvari takve kakve jesu, što se bića ponašaju na način na koji se tipično ponašaju, što se događaji odvijaju upravo onako kako se odvijaju. Mi ne možemo uvijek uvidjeti smislenost i racionalnost svakog pojedinog događaja, ali to je zbog toga što nismo savršeno racionalni i nemamo pred očima "veliku sliku". Da jesmo savršeno racionalni, uviđali bismo smislenost svakog pojedinog događaja, ili bismo u najmanju ruku znali da mora postojati smisao i dobar razlog za svaki pojedini događaj. Epiktet tako kaže: "Za svaki događaj u svemiru lako je pohvaliti providnost ako čovjek u sebi ima ove dvije kvalitete – sposobnost sagledavanja onoga što se svakome događa i – zahvalnost."³

Zbog toga što vjeruju da je sve u svijetu unaprijed predodređeno, stoici su vjerovali u proricanje. Proricanje je u antici bilo cijenjeno umijeće koje se izvodilo na razne načine: putem snova, halucinacija, nebeskih pojava, ponašanja ptica, vizualnih uzoraka u utrobama žrtvenih životinja itd. Krizip je pozivanjem na tradicionalno umijeće proricanja dokazivao da svijetom upravlja sudbina koja nije ništa drugo nego mreža uzroka. Jer da ne postoji takva mreža, stvari bi se odvijale spontano i proricanje bi se svodilo na nasumično pogađanje s polovičnim uspjehom, pa uopće ne bi moglo steći status umijeća i biti na cijenjeni.

Ovdje valja naglasiti da stoici nisu smatrali da je sve u svijetu tek unaprijed određeno njegovim prethodnim stanjima, nego da je određeno na najbolji mogući način. Kao što smo napomenuli, svijet je za stoike savršena struktura koja povezuje sve njegove dijelove i događaje. Kad čovjek shvati taj red, vidjet će da je svaka pojedina stvar i svaki pojedini događaj prilagođen ostatku te strukture. Čovjek to mora shvatiti da bi bio vrl i sretan, jer mu taj uvid omogućuje da se usredotoči na postizanje onoga što je

³ Epiktet, *Razgovori* I.6.1.

odista dobro, na izbjegavanje onoga što je odista loše, i na indiferentnost oko indiferentnih stvari. I obratno, ako čovjek ne stekne taj uvid, on će biti loš jer će imati pogrešan sustav vrijednosti zbog kojega će stalno krivo postupati te biti uznemiren i nesretan. Kleant (331–232. pr. n. e.), drugi predstojnik stoičke škole, tako pjeva: "Vodi me, Zeuse, i ti i Sudba, gdje god da ste mi odredili mjesto. Ja ću spremno slijediti; ne budem li htio – ako postanem loš – ništa manje ja ću slijediti!"⁴

Vratimo se sada na početno pitanje: kako stoici mogu naučavati da čovjek koji ima vrlinu, ali je shrvan bolešću i prisiljen na milostinju, sebe ipak može smatrati sretnim? Zbog toga što vrlina predstavlja konačno ostvarenje čovjekove prirode kojom on postiže potpuni sklad s prirodom svemira. Seneka (1. pr. n. e. – 65 n. e.), jedan od kasnijih predstavnika stoičke škole, tako kaže da je vrl i čovjek "jednak bogu".⁵ Prije nego što kažemo nešto više o stoičkom razumijevanju vrline, netko bi mogao iznijeti sljedeći prigovor. Ako i prihvatimo iznesenu teoriju, možda čovjek koji ima vrlinu ali je shrvan bolešću i prisiljen na milostinju zaslužuje naše divljenje, ali je li on odista sretan? Možda možemo dopustiti da bi on sebe *trebao* smatrati sretnim zbog svoje vrline, ali je li on sam iznutra sretan kad je obuzet bolovima, gladan i žedan?

Stoici opet odgovaraju potvrdno. Čovjek koji ima vrlinu ili njoj teži znade da postoje viši razlozi zašto se našao u nedaći. Ako ništa drugo, nedaće mu pružaju priliku da pokaže svoju vrlinu. Epiktet to na jednom mjestu iskazuje vrlo upečatljivo: "Daj mi sad, Zeuse, koju god nedaću hoćeš, jer ja imam sredstvo koje si mi ti podario i načina da si budem na čast u svakoj prilici."⁶ "Sredstvo i načini" o kojima Epiktet ovdje govori jest čovjekova racionalna duša koja mu omogućuje spoznaju strukture svijeta i pravih vrijednosti, a na čast će si biti tako što u nedaća-

⁴ Ovaj citat iz Kleantove glasovite himne Zeusu nalazi se u posljednjem poglavlju Epiktetovog *Priručnika*.

⁵ Seneka, *Pismo Luciliju* 92.30.

⁶ Epiktet, *Razgovori* I.6.37.

ma neće pomagati, nikome neće predbacivati, neće se predavati emocijama, već će podnositi patnje s vedrinom u duhu. Vedrinu duha u nedaći stoik crpi, s jedne strane iz uvjerenja da postoji neki viši razlog u najboljem mogućem poretku stvari zbog kojega je njega dopao taj položaj, i s druge strane iz uvjerenja da su njegovo tijelo, život, glad i žeđ, bolovi – baš kao i najveći užici – mahom indiferentne stvari, dok je jedina dobra stvar na svijetu vrlina kojoj on teži i kojoj se upravo takvim svojim ponašanjem približava. Iz takvog odnosa stoika prema životnim nedaćama potječe izraz koji je i danas u optjecaju: "podnositi nešto stoički". No pri tome je važno naglasiti da stoicizam ne uči kako stisnuti zube – kako to slikovito kaže Richard Sorabji, jedan od vodećih suvremenih poznavatelja stoicizma – nego kako promijeniti način gledanja na stvari tako da uopće nije potrebno stiskati zube.

2. Vrlina

Kao što smo već naznačili, u svojem poimanju vrline stoici su se uvelike oslanjali na Sokrata kakvoga nam prikazuje Platon u svojim ranim, tzv. "sokratovskim" dijalozima, napose u dijalogu *Protagora*. Ondje Sokrat zastupa tri međusobno povezana stajališta koja su još u antici bila kontroverzna: (1) da je vrlina znanje; (2) da je vrlina jedna jedinstvena stvar; (3) da je vrlina nužna i dovoljna za sreću.

(1) Kada Sokrat tvrdi da je vrlina znanje, čini se da hoće reći kako se vrlina sastoji u ispravnom i neoborivom poimanju onoga što je odista dobro i loše za čovjeka, a onaj koji ima takvo poimanje ne može a da ne ide za onim dobrim i da ne izbjegava ono loše. Stoga je vrlina nekakvo praktično znanje ili umijeće (*technê*), naime umijeće valjanog življenja. Stavovi vrloga čovjeka u pogledu životnih pitanja, a odatle i njegovi postupci, uvijek su međusobno konzistentni. I zbog toga što su konzistentni, nitko takvoga čovjeka ne može zateći u protuslovlju u pogledu životnih pitanja – onako kako je Sokrat u Platonovim ranim dijalozima svoje sugovornike redovito hvatao u protuslovljima.

Tako su i stoici smatrali da je vrlina znanje, u prvom redu znanje onoga što je dobro, onoga što je loše, i onoga što je indiferentno, a potom i znanje različitih radnji koje su prikladne s obzirom na razne prilike i odnose u kojima se čovjek nalazi. Potpuno usvajanje tog znanja omogućuje čovjeku da u svakoj situaciji ispravno reagira. Naime, posjedujući takvo znanje, čovjek će u svakoj pojedinoj situaciji znati prepoznati je li ona vezana uz nešto dobro, uz loše ili indiferentno. Ako je situacija vezana uz dobro, on će se angažirati tako da ga poluči. Ako je situacija vezana uz nešto loše, on će se angažirati tako da ga izbjegne. A ako je situacija vezana uz nešto što je indiferentno, on će djelovati onako kako to razum nalaže s obzirom na dane okolnosti. Na primjer, suočen sa zahtjevom tiranina da izda prijatelja ili će biti pogubljen, stoik će razmišljati: "Biti pogubljen znači izgubiti život, a život je nešto indiferentno; izdaja prijatelja je nešto loše, jer je suprotna vrlini (hrabrosti), dok je zaštita prijatelja sukladna vrlini; prema tome, neću izdati prijatelja." Suočen pak sa zahtjevom pljačkaša da preda novac iz blagajne, stoik će razmišljati otprilike ovako: "Pljačkaši traže novac pod prijetnjom smrti. I smrt i novac u blagajni su indiferentne stvari, no s obzirom na to da sam ja po zanimanju blagajnik, prikladno je da sačuvam novac; prema tome, neću im predati novac." Dakako, životne su situacije uvijek mnogo složenije od naznačenih, tako da bi stoik trebao razmotriti mnogo veći broj faktora, no ovi primjeri pokazuju otprilike na koji način će ih on razmatrati.

Više o prikladnim radnjama bit će rečeno u 4. poglavlju. Ovdje valja napomenuti da je za stoike vrlina u konačnici znanje cjelokupne stoičke filozofije. Gore smo vidjeli kako stoička fizika pruža osnovu za etiku. Preostali, treći dio filozofije jest logika. Slično kao i fizika – koja obuhvaća kozmologiju, teologiju, psihologiju pa i ono što nazivamo "metafizikom" – stoička logika je mnogo šira od discipline koju danas nazivamo tim imenom. Logika u stoika obuhvaća sve discipline koje se bave mišljenjem i govorom (*logos*). To uključuje epistemologiju, logiku u današnjem smislu, te filozofiju jezika i retoriku.